

Rebellie tegen de geschiedenis

Ze vonden elkaar in een nostalgische hunkering naar een nieuwe toekomst, maar werden als rebelse paria's vermalen door de loop van de geschiedenis: Frits de Lange over de joods-Duitse intellectuele dromers in het oude Europa.

Bloch: utopisch verlangen.

De filosoof György Lukács moest in november 1956, na de nederlaag van de Hongaarse opstand, afstand doen van zijn post als minister van cultuur in de regering van Imre Nagy. Toen een Russische officier hem onder bedreiging van zijn mitrailleur sommeerde onmiddellijk zijn wapens in te leveren, haalde de oude joods-Hongaarse filosoof zijn vulpen uit zijn zak en overhandigde haar aan de bezettende macht.

Deze episode, zegt Michael Löwy in zijn onlangs verschenen boek *'Rédemption et Utopie'* (Verlossing en Utopie) kan kenmerkend worden genoemd voor de generatie joods-Duitse intellectuelen waartoe Lukács behoorde. Een groep denkers en doeners die is platgewalst door de loop van de geschiedenis. 'Een overwonnen generatie', noemde Walter Benjamin haar, vlak voordat hij op de vlucht voor de nazi-terreur suicide pleegde. Hij vond echter, dat men de geschiedenis niet vanuit het gezichtspunt van de overwinnaars, maar vanuit dat van de slachtoffers moest bekijken.

Groepsfoto

Michael Löwy, een Parijse historicus van joodse origine, past in zijn boek, waarin Benjamin een van de sleutelfiguren is, diens visie op de geschiedenis toe op de overwonnen generatie zelf: hij schrijft de kroniek van een groep joodse intellectuelen die, hoe uiteenlopend hun denken en hun leven ook is geweest, elkaar vonden in de hunkering naar verlossing uit de macht van het kapitalisme en het totalitarisme, en in het utopische verlangen naar andere, messiaanse tijden. Walter Benjamin, Martin Buber, Franz Rosenzweig, Gershom Scholem, Gustav Landauer, Ernst Bloch, Franz Kafka, György Lukács, Erich Fromm – we kennen misschien hun afzonderlijke portretten. Maar Löwy maakt er een groepsfoto van, waarop we verrassend overeenkomstige trekken kunnen ontdekken. Een voor een doordrenkt in de Duitse romantiek, maar ook

gevoed door een soort zinderend joods messianisme.

Löwy schreef daarmee een opmerkelijk boek. Een studie in de cultuur-sociologie, correct en methodisch keurig in orde. Maar tegelijk een boek dat wil functioneren als een gevaarlijke herinnering: aan een generatie hardnekkige romantici en onverbeterlijke utopisten, marginalen die tegen de stroom van de geschiedenis wilden oproeien. Rebelse paria's die geen voet aan de grond kregen in de historie, maar wier droom moet worden gered.

Joods-Duits

Löwy neemt de lezer mee naar het einde van de negentiende eeuw en naar centraal Europa: daar stond de wieg van deze joodse intelligentsia. Het Duitse en het Oostenrijks-Hongaarse Rijk gelden als de bakermat van het omwentelende denken van Freud en Einstein, maar ook als de gistende oorsprong van revolutionaire doeners als Trotsky en Rosa Luxemburg. Joods, als vele anderen. Waarom ontstond in deze zo stabiel en bezadigd ogende cultuur, die Stefan Zweig ooit als 'Die Welt von gestern' beschreef, opeens zo'n opeenhoping van joods intellect en rebelse dadendrang?

Löwy geeft een plausibele sociologische verklaring voor deze relatief hoge joodse dichtheidsgraad, die al zo vaak tot antisemitisme ('De joden hebben het hoogste woord en zijn staatsgevaarlijk') als tot een evenmin gerechtvaardigd filosofieisme ('joden zijn knap en bevinden zich altijd in de voorste linies') aanleiding hebben gegeven.

De Duitse wereld haalde van 1870 af tot 1914 in een duizelingwekkende vaart de economische achterstand in die ze in de eeuw daarvoor op de rest van Europa had opgelopen. Het industriële kapitalisme waaraan men elders mondjesmaat had kunnen wennen, overspoelde bruto de Duitse samenleving en verpletterde haar cultuur. De tijd van denkers en dichters was voorbij; nu was de beurt aan inge-

nieurs en technici. Goethe en het hof van Weimar moesten het veld ruimen voor Bismarck en de staalbaronnen.

Geen wonder dat er een verzetsbeweging tegen zoveel kapitalisme ineens op gang kwam. De romantiek van Novalis en Hölderlin werd weer van stal gehaald en voedde de droom van een verloren paradijs, van toen de maatschappij nog niet door ratio en koele calculatie werd beheerst.

De kapitalistische expansie in Midden-Europa miste ondertussen ook haar uitwerking op de joodse gemeenschap niet. De joden ontvluchtten hun dorpen en getto's. Er ontstond een stedelijke joodse bourgeoisie met slechts één wens: opgaan in de Duitse cultuur, assimileren. 'Ik heb en ik ken geen ander bloed dan het Duitse, geen ander vaderland, geen ander volk dan het Duitse', schreef Walther Rathenau, joods industrieel en toekomstig minister in de Republiek van Weimar, in 1916. En van de joodse traditie bleef weinig meer over dan eens per jaar op Yom Kippoor een bezoek aan de synagoge en op z'n hoogst een vaag godsbesef. Goethe in plaats van Mozes, de sprookjes van Grimm naast de Hebréewse bijbel en de Weense krant. Joods-Duits was men, en men was trots op het verbindingsstreepje.

'Een joodse moeder heeft mij ter wereld gebracht, Duitsland heeft me gevoed, Europa heeft me gevormd', schreef de expressionist Ernst Toller; jood, maar zonder joodse aspiraties. En Löwy weet waarover hij schrijft: zijn ouders woonden tot 1935 in Wenen. Toen zij voor Hitler moesten vluchten, namen ze wel het Verza-meld Werk van Friedrich Schiller nog even mee.

Herr Doktor

De felbegeerde assimilatie leek geslaagd. Maar het antisemitisme bleef. Vanaf 1890 groeide het weer in Europa. Een baan in het leger, onderwijs, recht of ambtenarij bleek uitgesloten. Joden bleven een pa-

ria-volk, dat economisch en politiek gelijkheid had verworven, maar sociaal nog steeds in de marge werd gedrukt. Maar er bestond één weg tot maatschappelijk aanzien die open bleef. De koninklijke weg: die van de universiteit. De trots van elke geslaagde joodse zakenman was om zijn zoon Herr Doktor te zien worden. Zo kwam het, dat vanaf 1895 tien procent van de Duitse studenten joods was; en dat tegenover een percentage van 1,05 procent op de totale bevolking. Een nieuwe sociale laag ontstond: de joodse intelligentsia.

Een generatie jongeren, die in zich tegenspraak op tegenspraak verenigde: geassimileerd en toch marginaal, bol van intellect maar toch uitgesloten van een carrière aan de universiteit. Men werd schrijver, journalist, privé-leraar, maar geen professor. Men was joods, maar zowel vervreemd van de religieuze dorpstraditie van grootvader als van het verlichte bourgeois milieu van thuis, waar vader zelfvoldaan zijn sigaren rookte.

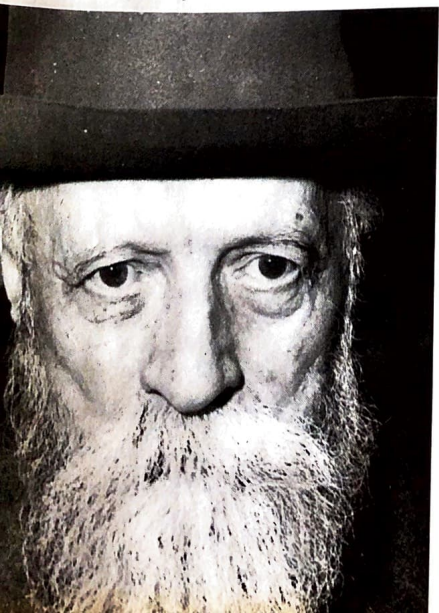
'Mijn ouderlijk huis', schreef Leo Löwenthal, de latere socioloog van de Frankfurter Schule van Horkheimer en Adorno, 'was om zo te zeggen het symbool van alles wat ik niet wilde – slecht liberalisme, slechte Verlichting en een dubbele moraal'.

En hij stond niet alleen. Gershom Scholem bijvoorbeeld werd in 1914 het huis uitgezet toen hij het oorlogsenthusiasme van zijn vader niet wist te delen. Om over Franz Kafka's verhouding tot zijn vader (zie zijn 'Brief aan de vader') maar te zwijgen.

Romantische rebellie

Het is een bonte mengeling van mensen die Löwy onder de loep neemt. Van religieuze mystici en zionisten (Scholem en Buber) tot atheïstische revolutionairen (Gustav Landauer en Ernst Toller). Maar het gevoel paria's te zijn in een maatschappij waar zij met al hun vezels haaks op stonden, verbond hen met elkaar. De eeuwig uitgesloten, uit de boot van de vooruitgang gevallen. Daardoor kwam het, dat het vooruitgangsgeloof in de vervolmaking van het mensdom op hen geen uitwerking had. Van deze joodse intelligentsia knielde dan ook niemand – op een

Buber: tijdschrift *Der Jude*.

uitzondering na: Hermann Cohen – voor de Rede. In plaats daarvan werd men dromer of revolutionair, of beide tegelijk. 'Gezegd de tijden dat het kapitalisme en het rationalisme nog geen greep op de mensen hadden', vonden deze joods-Duitse denkers. Vandaar dat zij in hun jonge jaren zwoeren bij de middeleeuwen en hun mystieken. Bijna allemaal schreven ze een proefschrift of studie over Jakob Böhme of Franz von Baader, of waren weg van Meister Eckhart. Tot ze inzagen dat ze ook in hun nostalgische hang naar het verleden uitgesloten waren: paria's.

Martin Buber en Gershom Scholem waren de eersten die een specifiek joods verleden herontdekten, toen zij zich lieten onderdompelen in de mystiek van de kabala en het chassidisme uit de zeventiende en achttiende eeuw. Een ondergrondse, subversieve vorm van jodendom, geleefd en overgedragen in organische gemeenschappen, afwijkend van het officiële orthodoxe rabbijnisme, vol profetische explosieve lading. In hun verzet tegen het geassimileerde atheïsme en de burgerlijkheid van hun vaders vond deze jonge joodse intelligentsia in het chassidisme van de Baal Sjem en het ketterse messianisme van Sabbatai Levi haar eigen vorm van romantische rebellie.

Zo richtte Buber het tijdschrift *Der Jude* op en stichtte Rosenzweig in Frankfurt het Vrije Joodse Leerhuis; zo deed Franz Kafka zijn best om Hebreeuws te leren en deed Erich Fromm in zijn jonge jaren pogingen om als orthodoxe jood de Wet te vervullen.

Maar Michael Löwy toont tegelijk op verrassende wijze aan, hoe deze romantische heroriëntatie op de joodse traditie een generatie politieke rebellen kweekte. Ongezeglijke dwarsslagers, die – ook al klommen ze niet allemaal op de barricaden, zoals Landauer, Lukács en Toller – toch anarchisten bleven, klaar voor de omwenteling. Want deze joodse dromers herontdekten het ontplofingsgevaar van Jesaja en zijn messiaanse droom: dat 'de scepter der heersers verbroken zal worden' (Jes. 14, 5).

Bakoenin en Jesaja

Om deze wilde vorm van messianisme en zijn wonderlijke samenhang met de romantische nostalgie naar een ver verleden te kunnen begrijpen, moeten we afstand nemen van de tamme toekomstverwachting die christenen er veelal op na houden. De kerk heeft van de messiaanse droom vaak een hemels eindstation gemaakt, waar de mensheid langzamerhand naartoe evolueert. Ook is het brandend ongeduld eruit gesneden: de messias is toch immers al in Christus gekomen? Vervolgens is de christelijke eschatologie verworpen tot een drama met één hoofdrolspeler: God zelf, en zijn de mensen tot onbetekenende figuranten gedevalueerd.

De joods-Duitse denkers van het begin van deze eeuw leerden een ander messianisme kennen, ketteren en joods, smeulend en gloeiend. Waarbij de messias niet alleen maar in de ziel, maar publiekelijk in de historie zal binnenbreken. Waarbij

hij niet als een goddelijk individu neer zal dalen uit de hemel, maar als een collectieve messias de loop der geschiedenis zal omwenden. Waarbij de geschiedenis niet evolueert naar steeds beter, maar catastrofaal alsmaar meer in de vernieling zal lopen. Waarbij de messias niet meer het doel van de geschiedenis is, maar het gewelddadig einde ervan. Waarna er geen heerschappij meer zal worden uitgeoefend en alle tronen omver zullen worden gestoten. Van de anarchist Bakoenin en zijn 'De hartstocht tot destructie is een creatieve hartstocht', tot de profeet Jesaja en z'n Dag des Heren is slechts één stap, die veel joods-Duitse intellectuelen in het gistende begin van deze eeuw stoutmoedig of wanhopig hebben gezet. Als een generatie die de verdronken joodse traditie van de Verhaasters van het Einde (Rosenzweig) weer opnam, omdat het koninkrijk der hemelen te lang op zich liet wachten. 'Wachten op de messias en de messias zijn, dat is hetzelfde', zei Gustav Landauer, en klom als militant anarchist in 1919 op de barricaden om deel te nemen aan de Beierse Radenrepubliek.

Kafka: *utopia negative*.

Een progressief van het zuiverste water, deze Landauer, zal men denken. Maar Löwy wijst erop hoe hier eigenlijk een aartsconservatief de wapens opnam, dromend van de ideale boerengemeenschap van de middeleeuwen, het gouden tijdperk van de paradijselijke onschuld, voor de hel van het kapitalisme begon. Een utopie die hij deelde met Buber, die peinsde over de Gemeenschap van Ik en Gij, en hoopte die in Palestina te kunnen verwezenlijken; met Erich Fromm en Walter Benjamin, die de prehistorische tijden waarin het matriarchaat nog heerste (beschreven door Bachofen) idealiseerden; met Ernst Bloch die met Marx en Engels weer terug wilde naar de aristocratische hoofsheid van koning Arthur en zijn Ronde Tafel. Hoe kon men nu, zo nostalgisch hunkerend naar een ver verleden, zo actief op de bres staan voor de nabije toekomst?

Löwy toont aan, hoe al deze denkers door de joodse idee van de Tikkoen (verzoening, herstel) waren beïnvloed; de gedachte, dat de toekomstige messiaanse

Boeken van Meinema

Binnenkant

C. J. A. THOLENS

KRONIEK VAN EEN MONNIK

B
meinema

Zojuist verschenen

C.J.A. Tholens

KRONIEK VAN EEN MONNIK

Een 'monnik zonder adres' blikt terug op een leven dat in het teken stond en staat van het zoeken naar de bronnen van de spiritualiteit.

188 blz. f 29,50

Verkrijgbaar in de boekhandel

NIEUW: lp/mc/cd

GIJ DIE WEET

liederen voor de kerkdienst

teksten
HUUB OOSTERHUIS
muziek
BERNARD HUIJBERS

bevat o.m. het
omstreden
tafelgebed
"Gij die weet"

LP/MC: f 27,50 CD: f 35,50

bestellingen:
Stichting Leerhuis & Liturgie
postbus 18177, 1001 ZB A'dam
020 - 256940

verlossing tegelijk een herstel van de hof van Eden in zal houden en dat de messias het verloren paradijs weer zal terugbrengen. In de Tikkoen-idee gaat de geschiedenis messiaans kopje duikelen. De messias neemt een tijgersprong in het verleden, zodat 'straks' zal lijken op 'heel vroeger'. Zo liggen romantiek en revolutie dicht bij elkaar. De eerste verordening van György Lukács als volkscommissaris van Onderwijs in de Hongaarse Radenrepubliek van 1919 was dan ook, dat op scholen en in ziekenhuizen verplicht sprookjes moesten worden voorgelezen. Van deze utopisten kon geen Realpolitik worden verwacht. Martin Buber brak dan ook met Theodor Herzl toen diens zionisme teveel op koele machtsberekening ging lijken. En toen de schrijver Ernst Toller in 1919 terecht stond wegens zijn aandeel in de mislukte opstand in München, nam de socioloog Max Weber het voor hem op en zei tot zijn verdediging: 'God heeft hem tot politicus bekeerd in een moment van woede'. Voor staatsman waren de joods-Duitse dromers niet in de wieg gelegd.

'Georganiseerde tuberculose'

Hoe kan het ook anders, bij een generatie die in hart en nieren anarchist was. De moderne staat is een antichrist, zei Landauer; de staat is een list van satan, sprak Lukács; de staat is een golem, een afgod, aldus Toller. De staat is, om Lukács aan te halen, een alles verpletterend beeld, 'een georganiseerde tuberculose'. Voor deze weerzin tegen de autoritaire bureaucratie kan Franz Kafka model staan. Aan hem wijdt Löwy dan ook een heel hoofdstuk. Een schrijver, verzekeringsambtenaar tegen wil en dank, die met instemming het werk van Domela Nieuwenhuis las. En met een oeuvre dat doortrokken is van allergie voor de anonieme druk van de staatsmachinerie, om het even of het nu 'het Proces' of 'het Slot' betreft. Maar Kafka was toch allesbehalve een religieus bevlogen utopist of revolutionair? Wordt zijn werk niet eerder door een nihilistische melancholie beheerst, zonder een sprankje hoop? Ja, zegt Löwy genuanceerd, maar lees Kafka goed. Dan zie je dat bij hem in een negatief reliëf verschijnt wat bij zijn joods-Duitse generatiegenoten positief aan de dag treedt. Kafka kent de utopie ook, maar dan als utopia negative. Ook al is de messias afwezig in zijn werk en blijven de mensen vergeefs hunkeren naar verlossing, in deze niet-presentie en deze on-verlosthed verschijnt nog steeds het spoor van God. De ironie van Kafka is, aldus Lukács, de negatieve mystiek van de tijden zonder God. En nog een prachtige zin van zo'n generatiegenoot die Kafka begreep tekent Löwy op; een van Walter Benjamin in een brief aan zijn vriend Gershom Scholem: '... Aan de keerzijde van het niets dat Kafka beschrijft, om zo te zeggen in de voering ervan, heeft hij geprobeerd om met zijn vinger even de verlossing aan te raken'. Het hoofdstuk over Walter Benjamin vormt de spil van Löwy's boek. Deze schrijver bevindt zich op het kruispunt van alle wegen en verenigt in zich alle

tegenspraken van de joodse intelligentsia in centraal Europa aan het begin van deze eeuw: tussen theologie en materialisme, assimilatie en zionisme, romantisch conservatisme en nihilistische revolutie, messiaanse mystiek en profane utopie beweegt Benjamin zich constant heen en weer. Zijn denken, aldus Löwy in een treffend beeld, lijkt op het doek van een schilder, die nooit zijn penseelstreken uitwist maar ze telkens weer bedekt met een nieuwe laag, die het oude een onverwachte vorm geeft. Bij hem bereikt de alchimie van Duitse romantiek en joods messianisme haar kookpunt, waarbij beide een fusie aangaan. Hij is ook degene geweest die de nieuwe kijk op de geschiedenis die daaruit ontstond verder heeft doordacht.

Fromm: de wet vervullen.

De geschiedenis, schreef Benjamin vlak voor zijn dood in zijn beroemde 'Stellingen over geschiedenis', is geen lege, eindeloos voortkabbelende, homogene tijd, maar is gevulde tijd, nu-tijd. Hij geloofde niet in de tijd van het horloge, maar hield het op de tijd van de kalender. Is het niet elke week één keer sabbat, en viert de sabbat niet het feest van de verlossing? Zo kon voor Benjamin 'elke seconde in de toekomst de kleine poort worden, waardoor de messias binnen treden kan'. Maar Benjamin pleegt in 1940 te Port Bou suicide, zoals Ernst Toller dat het jaar daarvoor in New York had gedaan. Gustav Landauer werd na het echec van de revolutie in München in 1919 vermoord. De rest van hun generatiegenoten overleefde, maar over hun utopieën werd heengewalst. Een 'overwonnen generatie', inderdaad. Als je tenminste de geschiedenis laat oordelen. Maar dat was juist waartegen deze generatie zich verzette. Volgens haar oordeelt de messias over de geschiedenis en niet omgekeerd. Hopelijk krijgen ze gelijk, en wordt er aan de doden recht gedaan. En aan het ongeduld van sommigen onder hen, paria's en rebellen, die – zo zei Rosenzweig het eens – de messias voor zijn tijd wilden laten komen.

Frits de Lange

Michael Löwy: *Rédemption et utopie. Le judaïsme libertaire en Europe centrale*. Uitgave Presses Universitaires de France.